

พระปฐมสมโพธิกถา: การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรม
พุทธประวัติกับจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร

สู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

PATHOMSOMBODHIKATHA: THE COMPARISON OF THE RELATION
BETWEEN THE BIOLOGY OF THE BUDDHA AND THE MURAL
PAINTING OF WAT HONG RATTANARAM RATCHAWORAWIHARN
TO CULTURAL TOURISM

¹สมบัติ สมศรีพลอย

Sombat Somsriploy

มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

Bansomdejchaopraya Rajabhat University

som5355150@gmail.com

Received: May 20, 2023; Revised: July 22, 2023; Accepted: August 21, 2023

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาเปรียบเทียบเหตุการณ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารกับวรรณกรรมพุทธประวัติปฐมสมโพธิกถา และ 2) เพื่อศึกษาลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารที่ส่งผลสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพโดยใช้กลุ่มข้อมูลภาพจิตรกรรมจำนวน 14 ช่องภาพ และวรรณกรรมปฐมสมโพธิกถาจำนวน 29 ปริจเฉท เปรียบเทียบความสัมพันธ์เหตุการณ์พุทธประวัติ แต่บทความวิจัยนี้จะขอยกตัวอย่างการวิเคราะห์เพียง 1 ช่อง ภาพ คือ ช่องภาพที่ 7 ตอนผจญมาร เปรียบเทียบเหตุการณ์กับปฐมสมโพธิกถา ปริจเฉทที่ 9 มารวิชัยปรีวรต ผลการศึกษพบว่า การเปรียบเทียบเหตุการณ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารกับวรรณกรรมพุทธประวัติปฐมสมโพธิกถา ตอน ผจญมาร มีเนื้อหาเหตุการณ์เหมือนกันทุกประการ ประกอบด้วย 4 เหตุการณ์ ได้แก่ เหตุการณ์ที่ 1 พระยาวิสวดีมาราธิราชชี้ข้างศิริเมชลักริธาทัพเสนามารมาทำลายพระสิทธัตถโโพธิสัตว์ เหตุการณ์ที่ 2 พระสิทธัตถโโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่บนรัตนบัลลังก์ด้วยพระอาการสงบ ส่วนเทวดาหะลอลยหนีไปอยู่ในท้องฟ้า เหตุการณ์ที่ 3 พระแม่ธรณีกำลังปีบมวยผมอยู่ใต้รัตนบัลลังก์ และเหตุการณ์ที่ 4 พระแม่ธรณีปีบน้ำ

¹นาวาอากาศโท ดร. สาขาวิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา

ออกจากมวยท่วงกองทัพนารายณ์และพญามารยอมแพ้ การเปรียบเทียบเหตุการณ์การผจญมารของ ศิลปกรรมทั้งสองประเภทมีองค์ประกอบการเล่นเรื่องเหมือนกัน ได้แก่ ตัวละคร โครงเรื่อง ฉาก ส่วนความต่างนั้น วรรณกรรมมีบทสนทนาและการพรรณนาด้วยถ้อยคำโวหารทำให้เกิด อารมณ์ ความรู้สึก และจินตภาพได้อย่างละเอียดชัดเจน ส่วนทัศนศิลป์ใช้โครงสร้างภาพเล่าเรื่อง ด้วยสี แสง และสัญลักษณ์สื่ออารมณ์ในการชม สำหรับลักษณะเด่นของภาพตอน ผจญมาร เป็น ภาพที่นักท่องเที่ยวชื่นชอบมากที่สุด เนื่องจากตำแหน่งที่อยู่ด้านประตูทางออกกอบกับเรื่องราว ตอนนี้เป็นจุดสุดขั้นของเรื่อง เป็นที่รับรู้ของพุทธศาสนิกชน มีความโดดเด่นในการจัดโครงสร้างภาพ ตามเหตุการณ์ แสดงให้เห็นบารมีของพระโพธิสัตว์ที่ทรงเอาชนะพญามาร ส่งผลให้ผู้ชมยกระดับ จิตใจมีขั้นตัสธรรม ส่วนองค์ความรู้ด้านจิตรกรรมพุทธประวัติสามารถนำไปสู่การท่องเที่ยว เชิง วัฒนธรรมได้ หากทางวัดมีมัคคุเทศก์ที่คอยให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติการสร้างวัด และที่สำคัญราย เียดศิลปกรรมของภาพจิตรกรรมทั้งวรรณกรรมและทัศนศิลป์ อันจะนำไปสู่การท่องเที่ยวเชิง วัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จ รวมทั้งทำให้นักท่องเที่ยวตระหนักถึงคุณค่าและเกิดพหุปัญญาเชิง ประจักษ์

คำสำคัญ: 1.จิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนาราชวรวิหาร 2. ปฐมสมโพธิกथा 3. การท่องเที่ยวเชิง วัฒนธรรม

Abstract

This research article has two objectives as 1) to compare the episode between the mural painting of Wat Hong Rattanaram Ratchaworawiharn and the biology of Buddha, Pathomsombodhikatha, and 2) to study the outstanding characteristics of the mural painting of Wat Hong Rattanaram Ratchaworawiharn which affects the cultural tourism. This research is qualitative research comparing the relation of the episode of biology of Buddha and using the data from 14 frames of mural painting and 29 episodes of Pathomsombodhikatha. However, this research article would exemplify the analyze only one frame, that is the 7th frame of Confrontation with Māra episode comparing the 9th episode of Mārawichayapariwatta (the victory over Māra) in Pathomsombodhikatha. The study has found that the comparison between the mural painting of Wat Hong Rattanaram Ratchaworawiharn and the biology of Buddha, Pathomsombodhikatha, the episode of the Confrontation of Māra has totally the same events. There are 4 events; the first one is Phraya Wasdi Mārathiraj riding the elephant, Girimekhla, moving troops to destroy Sitthaththa Bodhisatta, the 2nd event is Sitthaththa Bodhisatta sitting meditating on the throne with calmness but all the celestial beings flew hiding in the sky, the 3rd event is that the earth goddess wringing water from her hair under the throne and the 4th event is the earth goddess wringing water from her hair flooding the Māra troops and defeating them. The comparison of both Confrontation of Māra episodes contains the same narration components as characters, plot, settings. The difference is that the

literature has the dialogues and the description with rhetoric arousing emotions, feelings, and image meticulously and clearly while the visual art uses the image structure to tell the story with colors, lights, and signs to communicate through watching. For the outstanding characteristic of the painting episode of the Confrontation with Māra, it is the most famous among tourists because its location is at the exit gate and this episode is the climax of the story, well-known by Buddhists, and distinguished for its structuring of sequence to show the virtues of Bodhisatta by defeating Māra which uplifting the audience and teaching them to have more patience. The knowledge of painting of biology of Buddha could lead the cultural tourism if the temple has guides to give the knowledge of the construction of the temple and the most important part, the details about the painting both literature and visual art. This would lead to the successful cultural tourism and make tourists realize the values and emerge wisdom empirically.

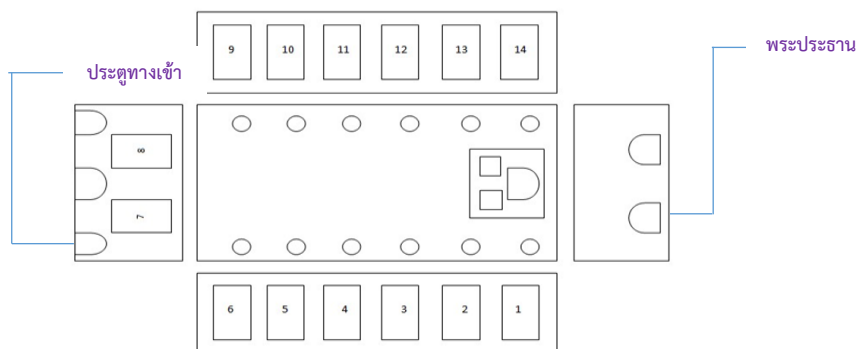
Keyword: Mural Painting of Wat Hong Rattanaram Ratchaworawihan
Pathomsombodhikatha 3. Cultural Tourism

บทนำ

วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารราชวรวิหาร เขตบางกอกใหญ่ กรุงเทพมหานคร สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา เดิมชื่อว่า วัดเจ้าสัวหง ตามชื่อของเศรษฐีจีนผู้สร้างวัด ได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์เรื่อยมาจนถึงรัชกาลที่ 4 พระราชทานนามว่า วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร (กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม, 2551: 231) พระอุโบสถของวัดมีขนาดใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งของฝั่งธนบุรี ประตูด้านนอกมีลวดลายปูนปั้นรูปหงส์และดอกไม้ ด้านในเป็นลวดลายสีแบบจีนปนฝรั่ง หน้าต่างด้านนอกกระจกสีน้ำเงินประดับลวดลายดอกไม้ปูนปั้นสีทองติดลูกกรงติดรูปหงส์สวยงาม พระประธานเป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัย ศิลปะในสมัยอยุธยา ผนังในพระอุโบสถโดยรอบมีภาพจิตรกรรมฝาผนังบนแผ่นผ้าใบ เรื่องราวประวัติของพระพุทธเจ้า ตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน (พวงหรีดดิจิตัล, 2563)

ภาพจิตรกรรมฝาผนังดังกล่าว เป็นภาพที่เขียนขึ้นใหม่ราวปีพุทธศักราช 2541-2545 เนื่องจากภาพบน ฝาผนังของเดิมสันนิษฐานว่าเขียนในสมัยรัชกาลที่ 3 เกิดชำรุดเกินจะเขียนซ่อม พระเทพรัตนโมลี (ชูศักดิ์ ธรรมทินโน) เจ้าอาวาสสมัยนั้น และคุณประสงค์ สุขุม (หลานเจ้าพระยา ยมราช (ปั้น สุขุม)) ผู้อุปถัมภ์วัดตามสายตระกูล ได้ดำริซ่อมภาพจิตรกรรมพระอุโบสถ จึงได้ว่าจ้างช่างกรมศิลปากรวาดภาพจิตรกรรมขึ้นมาใหม่ ในการนี้ไม่ได้เขียนภาพบนฝาผนังเหมือนเดิม แต่กรมศิลปากรอนุญาตให้แกะเทาะฝาผนังออกและเขียนภาพลงบนผืนผ้าแล้วนำมาติดแทน โดยรายละเอียดของภาพยังคงเรื่องราวตัวละคร เหตุการณ์ และโครงสร้างภาพเหมือนเดิมแทบทุกประการ (พระครูสุพัฒน์ สุตธรรม และพระมหาศักกวิพงษ์ มหาวีโร, 2565)

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเขียนเรื่องพุทธประวัติอยู่ในพระอุโบสถ ตรงช่องว่างระหว่างประตูและหน้าต่าง มีการลำดับภาพและเนื้อความพุทธประวัติ ตั้งแต่ประสูติ จนถึงเสด็จดับขันธปรินิพพานตามตำแหน่งที่ตั้ง ดังนี้ ภาพจิตรกรรมระหว่างช่องหน้าต่าง 2 ข้าง ข้างละ 6 ช่อง ประกอบด้วย ช่องที่ 1 ประสูติ, ช่องที่ 2 พุทธทำนาย, ช่องที่ 3 ทอดพระเนตรเห็น นิมิตส์ และเปื้อน่ายออกผนวช, ช่องที่ 4 เสด็จออกมหาภิเนษกรรม, ช่องที่ 5 บำเพ็ญทุกรกิริยา, ช่องที่ 6 นางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส, ช่องที่ 9 แสดงปฐมเทศนา, ช่องที่ 10 โปรดชฎิลสามพี่น้อง, ช่องที่ 11 เสด็จนิวัตกรุงกบิลพัสดุ์, ช่องที่ 12 แสดงยมกปาฏิหาริย์, ช่องที่ 13 โปรดพุทธ มารดาและเสด็จลงจากเทวโลก และช่องที่ 14 เสด็จดับขันธปรินิพพาน และภาพจิตรกรรมระหว่าง ช่องประตู 2 ช่อง ประกอบด้วย ช่องประตูที่ 7 ผนวช และช่องประตูที่ 8 เสวยวิมุตติสุข ดังแผนผัง ต่อไปนี้

ภาพที่ 1 แผนผังการแสดงตำแหน่งภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถ วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร

ศิลปกรรมทุกประเภทอาศัยวัสดุและเนื้อหา เนื้อหาได้มาจากชีวิตมนุษย์ วัสดุที่ใช้ต่าง ๆ กันไป จิตรกรรมใช้เส้นและสี ดนตรีเสียงและจังหวะ วัสดุยังแยกออกเป็นวัสดุรองรับกับวัสดุที่ผสมกับเนื้อหา วัสดุรองรับของจิตรกรรมอาจเป็นผ้าหรือแพหรือผนังหรือเพดาน ดนตรีก็มีวัสดุรองรับคือเครื่องดนตรี วรรณคดีมีวัสดุคือ ภาษา ซึ่งมีเสียงมีจังหวะและความหมาย มีวัสดุรองรับคือหน้ากระดาษซึ่งรองรับตัวอักษรอีกชั้นหนึ่ง (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, 2522: 2) วรรณกรรมพระปฐมสมโพธิกถามีอักษรซึ่งสัญลักษณ์ของภาษาเป็นวัตถุดิบในการสรรคำพรรณนาความ มีโวหารความเปรียบให้เกิดจินตภาพ มีการสร้างตัวละคร ฉาก โครงเรื่อง โดยนำเนื้อหาเหตุการณ์พุทธประวัติมาสร้างสรรค์ทางวรรณศิลป์

การสร้างสรรค์งานทัศนศิลป์นั้น เป็นการนำส่วนประกอบทางศิลปะ ได้แก่ เส้น สี น้ำหนัก รูปร่าง รูปทรง พื้นผิว ฯลฯ มาจัดระเบียบให้เกิดการประสานกัน เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และเกิดจุดเด่นน่าสนใจ โดยมีหลักการสร้างสรรค์งานศิลปะ นอกจากต้องมีความรู้ความเข้าใจในเรื่ององค์ประกอบศิลป์และการออกแบบแล้ว การจัดโครงสร้างภาพหรือการจัดภาพ ก็นับเป็นส่วนประกอบที่ต้องคำนึงถึงและปฏิบัติควบคู่กันไป (สมภพ จงจิตต์โพธา, 2554: 202-210) จิตรกรรมวัดหงส์รัตนารามเขียนเรื่องราวพุทธประวัติตามรูปแบบจารีตของจิตรกรรมไทย โดยใช้

วัสดุเส้นและสีลายไทย มีการจัดโครงสร้างภาพตามองค์ประกอบของศิลปะตามเนื้อหาเหตุการณ์พุทธประวัติที่สอดคล้องกับวรรณกรรมพระปฐมสมโพธิกถา

บทความนี้ไม่ได้กล่าวถึงความวิจิตรงดงามหรือความเก่าของภาพจิตรกรรม แต่จะมุ่งประเด็นศึกษาการเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมพุทธประวัติกับจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร โดยจะเปรียบเทียบให้เห็นสัมพันธ์ของเหตุการณ์ที่เหมือนและต่างกัน อันเนื่องด้วยลักษณะเฉพาะและข้อจำกัดของศิลปกรรมประเภททัศนศิลป์และวรรณศิลป์ รวมทั้งวิเคราะห์ลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมที่นำไปสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

วัตถุประสงค์การวิจัย

1. เพื่อศึกษาเปรียบเทียบเหตุการณ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารกับวรรณกรรมพุทธประวัติปฐมสมโพธิกถา
2. เพื่อศึกษาลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามที่ส่งผลสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาพระปฐมสมโพธิกถา: การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมพุทธประวัติกับจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยได้ดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. ศึกษาเอกสารข้อมูลเนื้อหาเหตุการณ์พุทธประวัติในวรรณกรรมปฐมสมโพธิกถา ฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จำนวน 29 ปริเฉท และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับภาพจิตรกรรมฝาผนังอย่างละเอียด
2. ศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารอย่างละเอียดทั้งเหตุการณ์พุทธประวัติและโครงสร้างภาพเพื่อบอกเล่าเหตุการณ์พุทธประวัติ
3. ศึกษาแนวคิดเรื่องจิตรกรรมฝาผนัง และแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม เพื่อนำมาใช้วิเคราะห์เปรียบเทียบเหตุการณ์ในจิตรกรรมฝาผนังกับเหตุการณ์ในวรรณกรรมเรื่อง ปฐมสมโพธิกถา ฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส อันนำไปสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม
4. ลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับ ข้อมูลภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารโดยถ่ายภาพจิตรกรรมทุกภาพทุกเหตุการณ์ของพุทธประวัติ จำนวน 14 ช่องภาพ
5. ขอบเขตการวิจัยในครั้งนี้ได้คัดเลือกภาพมาวิเคราะห์จำนวน 1 ช่องภาพ จากทั้งหมด 14 ช่องภาพ ได้แก่ ภาพ ตอน ผจญมาร เนื่องจากภาพผจญมารเป็นภาพที่อยู่ตรงประตูทางออกนักท่องเที่ยวส่วนใหญ่มักจะชมก่อนออกจากพระอุโบสถ อีกทั้งยังเป็นภาพที่มีเหตุการณ์เดียวที่เป็นเอกภาพ ส่วนการวิเคราะห์เปรียบเทียบความสัมพันธ์เหตุการณ์พุทธประวัติระหว่างภาพจิตรกรรม

ดังกล่าวกับวรรณกรรมปฐมสมโพธิกถา ได้เลือกเนื้อหาภาววิเคราะห จำนวน 1 ปริเฉท คือ มารวิชัยปริวรรต เนื่องจากเนื้อหาเหตุการณ์ตรงกับภาพจิตรกรรมดังที่ได้กล่าวมา แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์ตามแนวคิดและทฤษฎีที่กำหนดไว้

6. เรียบเรียงผลการวิจัย สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และนำเสนอเป็นบทความวิจัย

ผลการวิจัย

การวิจัยเรื่อง “พระปฐมสมโพธิกถา: การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมพุทธประวัติกับจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม” ผู้วิจัยสรุปผลการวิจัยดังนี้

1. การเปรียบเทียบเหตุการณ์ระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารกับวรรณกรรมพุทธประวัติปฐมสมโพธิกถา ตอน ผจญมาร

ภาพที่ 1 ช่องประตูที่ 7 ผจญมาร
ที่มา: สมบัติ สมศรีพลอย (2565)

โครงสร้างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร ตอน ผจญมาร อยู่บริเวณผนังด้านหน้าของพระประธานตรงประตูทางเข้าพระอุโบสถ เป็นภาพเหตุการณ์เดียวเท่านั้น แต่มีอนุภาคเหตุการณ์ประกอบหลายอนุภาค ที่สอดคล้องสัมพันธ์กัน โครงสร้างภาพภาพ มีส่วนประกอบของภาพ ดังนี้

ส่วนประธาน เป็นส่วนที่อยู่ตรงกลางแนวตั้ง ด้านบนเป็นภาพ พระสิทธัตถโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่บนรัตนบัลลังก์ มีเทวดาหะลวยอยู่ด้านบน ด้านล่างเป็นภาพพระแม่ธรณีกำลังบีบมวยผมอยู่ใต้รัตนบัลลังก์ โครงสร้างภาพส่วนรอง เป็นภาพขนาบอยู่ทางด้านซ้ายและขวาของภาพส่วนประธาน กล่าวคือ ภาพด้านขวา พระย้าวสดีมาราธิราชขี่ช้างคิริเมฆล นิมิตให้มีพันกรพร้อมอาวุธกับกองทัพเสนามารพร้อมศาสตราวุธครบมือหมายจะทำลายพระสิทธัตถโพธิสัตว์ ส่วนภาพด้านซ้าย พระแม่ธรณีบีบน้ำออกจากมวยผมเพื่อเป็นสักขีพยานการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ น้ำนั้นได้ท่วมกองทัพเสนามารทำให้เกิดความระส่ำระสายจมหายตายไปจำนวนมาก ส่วนพระย้าวส

วติมาราธิราชชี้ข้างศิริเมชลันั้น บัดนี้อาวุธที่อยู่ในมือกลายเป็นดอกบัว เป็นสัญลักษณ์ของการยอมแพ้

การวางจุดเด่นของภาพ ตอน ผจญมาร อยู่ที่แก่นกลางภาพ ไล่มาตั้งแต่ด้านบนที่พระสิทธัตถโพธิสัตว์ประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ พระวรกายสีทองขัดกับภาพฉากหลังที่เป็นสีแดง ส่วนด้านล่างเป็นภาพพระแม่ธรณีปีบมวยผมประทับยืนอยู่ในซุ้มที่มีฉากสีแดงข้บนั้นให้เห็นองค์แม่พระธรณีได้เด่นชัด มือซ้ายกำพระเกศาที่ ต่อจากพระเศียร ส่วนมือขวาบีบน้ำออกจากปลายผมให้ไหลไปท่วมกองทัพนมาร ภาพดังกล่าวเป็นส่วนที่สำคัญมีความโดดเด่น สะดุดตา เป็นการเน้นให้เป็นจุดรวมของสายตา จิตรกรมีความคิดสร้างสรรค์จงใจใช้ภาพขนานบ้ายขวาบอกเหตุและผลของเหตุการณ์การผจญมาร โดยให้น้ำหนักภาพมีความสมดุลกัน กล่าวคือ ภาพขนานด้านขวาเป็นภาพพญามารกริธาทัพพร้อมสรรพอาวุธมุ่งประหัตต์ประหารพระสิทธัตถโพธิสัตว์ แต่พอพระองค์อ้างเหตุให้พระนางธรณีเป็นสักขีพยานแห่งการบำเพ็ญทาน พระนางจึงบีบน้ำออกจากมวยผมเพื่อให้แจ้งประจักษ์ น้ำนั้นได้ท่วมกองทัพนมารจึงผลให้เกิดภาพขนานด้านซ้ายที่เสนามารถูกน้ำท่วมพลัดจมหายตายไป สามารถเปรียบเทียบเหตุการณ์ได้ ดังตารางที่ 1 ต่อไปนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบเหตุการณ์ ตอน ผจญมารระหว่างภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนาราม ราชวรวิหารกับวรรณกรรมพุทธประวัติปฐมสมโพธิกถา ดังนี้

จิตรกรรมวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร	พระปฐมสมโพธิกถา
ช่องภาพที่ 7 ตอนผจญมาร <u>เหตุการณ์ที่ 1</u> ภาพพระยารัศวติมาราธิราชชี้ข้างศิริเมชลันั้น บัดนี้อาวุธที่อยู่ในมือกลายเป็นดอกบัว เป็นสัญลักษณ์ของการยอมแพ้	ปริจเฉทที่ 9 มารวิชัยปริวรรต “ในกาลนั้นส่วนพระยารัศวติมาร ผู้มีสันดานอันเปนบาป แต่ติดตามพระมหาสัตว์ทุกรอยพระบาท แสวงหาโอกาศอยู่เปนนิตยกาล เมื่อได้สดับคัพพสารแห่งอมรคณาโกลาหลสนันบันภูลอกดังนั้น จึงจินตนาว่า “พระสิทธัตถราชกุมารปรารถนาจะให้พ้นพิสัยแห่งอาตมานาน้อยใจนักหนา อันว่าพิสัยแห่งอาตมาก็จะเสื่อมสูญเสียพศอับปยศในครั้งนี้ ฝิฉะนั้นควรอาตมจะกระทำภัยอันตราย แก่พระสิทธัตถราชกุมารอย่าให้ปลาสนาการไปพ้นพิสัยได้” ดำริหฉะนี้แล้วก็มีศรัทธาใจโรยเปนกำลังคั้งคั้งไปด้วย อิศราจัตร์ครอบงำสันดาน จึงร้องอุโฆษนาการให้หาพลเสนามารมาประชุมพร้อมกัน แล้วให้แสงสรรพณณมิตรกายมือเนกประการ เหตุจิตรเปนพาลพิปลาสปราศจากกรุณา.... “ดูก่อนท่านทั้งหลาย จงจำแลงกายแลภักตริให้มีพรรณต่างๆ กัน กุมสรรพสาตราณาวินาอาวุธโดยควรแก่สติพลแห่งตนแลตนเข้าแวดล้อมพร้อมกันกระทำยุทธนาการพยายาม ให้พระสิทธัตถราชกุมารอุจฺฐาการหนีจากรัตนบัลลังก์ให้จงได้ แล้วให้แผ่พลมารออกไปเต็มตลอดถึงที่แสนโยชน์โดยรอบ ” แลมารโยธาทั้งหลายก็สำแดงฤทธิณณมิตรเพศมีพรรณต่าง ๆ บางจำพวกก็หน้าแดงกายเขียว บางจำพวกก็หน้าเขียวกายแดง ลงเหล้าจำแลงกายขาวหน้าเหลือง ลงเหล้าก็กายเหลืองหน้าขาว บางหมู่กายลายพริ้วหน้าดำ...ลงพวกกายท่อนบนเปนนาคกายท่อนต่ำหลากเปนมนุษย์ บางเหล่าจำแลงกายเปนมนุษย์ บางหมู่ก็ณณมิตรกายกลายเปนครุฑฝ่ายอโทภาคท่อนเบื้องบนเปนนาคแสดงเดช บางพวกก็จำแลงกายฝ่ายเหษฐิมภาคเปนพยัคฆ์พิชาติ, ... ฝ่ายพระยารัศวติมาราธิราช เมื่อตรวจตราพาลพลเสนามาร ให้ยาตราพยุโยธาหาญมาดังนั้น พระองค์ก็ทรงขึ้นสถิตย์เหนือคอกเทพยหัตถิ มีนาคศิริเมชละ มหาคชสาร สูงประมาณ ๑๕๐ โยชน์ เปนคชาธารพระที่นั่งแลณณมิตรพระพาหาทั้งซ้ายขวาข้างละ ๑๐๐๐ ทรงสรรพอาวุธต่าง ๆ

เหตุการณ์ที่ 2 ภาพพระสิทธัตถะโพธิสัตว์ประทับนั่งขัดสมาธิอยู่บนรัตนบัลลังก์ด้วยพระอาการสงบ ด้านบนพระเศียรเทวดาเหาะลอยอยู่ในท้องฟ้า	...ตรัสสั่งบังคับหมู่มารเสนาว่า “ท่านทั้งหลายจงจับพระสิทธัตถะราชกุมารพันธนาการประหารหันฟันแทงเข่นฆ่า ผ่านุระขยี้ทฤษฎีจับสองบาทขว้างไปยังฝั่งสมุทพากโน้น..” “ในขณะนั้นเทพยดาทั้งหมื่นจักรวาลล้วนทรงเพศดุจเล่นมหรสพมาแวดล้อมพระโพธิสัตว์อยู่โดยรอบเมื่อได้สดับซึ่งนฤโฆษแห่งหมู่มารเสนาอันโกลาหลเนียรนาทก็เล็งแลไปในอุตรทิศเห็นพลมารมาเป็นอันมากก็แจ้งว่าพระยาวิสดีมารายตราพยุโยธามาแลเทพยดาทั้งหลายต่างองค์สะอึกสั่นตงพระทัยกลัวภัยแห่งมารพลมีอาอยู่ในที่เฉพาะหน้าได้ก็มละพระมหาสัตว์ไว้แต่พระองค์ปรารถนาจะปลาศนาการไปจากที่นั้น แลสุยามเทวราชถือสุพรรณจกรมเหาะหนี สันตติเตวราชก็ถือวาลวิชนีหนีรเห็จไป ปัญจสิขเทพยนครรพีก็จับทิพย์พินใหญ่เหาะขึ้นเวหา สมเด็จพระจักรพรรดิก็ฉวยอุทวิษุทธสังข์ลากไปในเบื้องหลังแล่นขึ้นอากาศ ...ยังแต่พระมหาสัตว์ทรงสถิตย์เหนือรัตนบัลลังก์พระองค์เดียว ดูท้าวมหาพรหมอันสถิตย์ในสุญนิมานอันปราศจากบริวารทั้งปวง เมื่อทอดพระเนตรเห็นประเทศทิศโดยรอบอันสิ้นสูญ ปราศจากศัพทอันตรธานก็ทราบวาทะพาดปลาศนาการไปสิ้น จึงผิน พระภักตร์ไปทิศนาในอุตรทิศาภาศ เห็นพลเสนามารยกมา มากปานประหนึ่งว่าจะครอบงำยับเยียบโพธิมณฑลให้วิจลทำลาย จึงทรงพระอาโภคดำริหว่า “พลมารทั้งหลายเป็นอันมากมีประมาณเท่านี้ กระทำพยายามจะย่ำยีแก่อาตมผู้เดียวดูอนาถ แลในที่นี้จะมีประยูรญาติวงศ์คือพระราชบิดาแลพี่น้องมิตรสหายผู้ใดผู้หนึ่ง อันจะเป็นที่พำนักนี้ช่วยยุทธนาด้วยหมู่มารปักษ์กับมิได้มี ...ลำดับนั้นพระโพธิสัตว์ ก็ทรงอนุสรณคำนึงถึงพระทศบาลมีทั้ง ๑๐ ประการด้วยเดชอำนาจสถิตย์กลาทานปิจาคนอันนี้ จงบันดาลให้มารไฟโรมิพระยามาราริราชเป็นต้น จงทุพลปราศยกอาตมา” ...จึงดำรัสข้าล่าทัพขับพลเสนามารว่า โฉนท่านทั้งหลายจึงย่อนเข้าในที่นี้ จงเร่งขับเข้าไปจับพระสิทธัตถะราชกุมารประหารหันฟันฆ่าให้ประลาศนาการไปให้จงได้ ส่วนพระองค์ก็ไสช้างคิริเมฆละเทพยดหัตถ์ เข้าไปใกล้ที่โพธิพฤกษ์มณฑลประเทศ พระกรรมจักรวาลกวัดแกว่ง แสดงเดชพลางทางร้องคุกคามพระมหาสัตว์ว่า ดูราพระสิทธัตถะราชกุมารจงเร่งอุษฐการไปจากรัตนบัลลังก์ โฉนจึงขึ้นนั่งบนวชิราสน์ ๆ ไซเป็นทีสถิตย์ควร จะถึงแก่ท่าน แล้ววชิรบัลลังก์สถฐานนี้ควรจะถึงแก่อาตมา สมเด็จพระโพธิสัตว์ได้ทศนาพระยามารมีพระวรสันดานระงับพิโรธเว้นจากโทษจิริ...”
เหตุการณ์ที่ 3 พระแม่ธรณีกำลังบีบมวยผมอยู่ใต้รัตนบัลลังก์	“...ดูก่อนพระยามาราริราช ตัวท่านมิได้รู้ซึ่งตนว่า มีกำลังน้อยดุจเป็นทาสข่งใช้แห่งอาตมา แลอาตมานี้ถึงซึ่งฝั่งบาร์มีธรรมแต่ผู้เดียวเป็นอนัญญสาธณณ์ มิได้ทั่วไปแก่บุคคลอื่นแลฤศลแห่งสัตว์ทั้งหลายในอนันตโลกธาตุกระทำนั้น ผิดจะเอามาเปรียบด้วยบาร์มีของอาตมา จะจำแนกออกเป็น ๑๖ ส่วนจะเสมอแต่ส่วนหนึ่งเสี้ยวหนึ่งก็มิได้มี... ดูก่อนสิทธัตถะกุมาร จงอุษฐการจากบัลลังก์มานั่งอยู่โยในบัลลังก์นี้ ๆ ไม่สมควรแก่ท่านสมควรแก่อาตมา ๆ นี้มีสติพลอาจสามารถจะครอบงำย่ำยี เสียซึ่งโลกทั้งปวง ตัวท่านบได้มีสติพลมิสามารถอาจชำระครอบงำ กระทำให้โลกทั้งหลายพ่ายแพ้ แลบัลลังก์นี้บังเกิดเพื่อบุญของเราจะได้บังเกิดเพราะบุญของท่านนั้นหามิได้ เมื่อได้ทรงสดับจึงตรัสถามว่า ดูราพระยามาร คำของท่านเจรจาตั้งนี้จริงหรือประการใด “ดูก่อนพระสิทธัตถะ เราเจรจานี้เป็นคำจริง” จึงตรัสถามว่าใครเป็นศักขีพยานของท่าน” พระยามารก็แลดูบริสัของตนแล้วตอบว่า ขนทั้งนี้เป้นสักขีพยานของเรา เหล่ามารพลทั้งหลายก็ร้องกราบทูลรับสมอ้างว่า บัลลังก์นี้เกิดขึ้นด้วยบุญของพระองค์ เมื่อพระมหาบุรุษได้ทรงสดับได้ตรัสซักว่า ดูก่อนมาร บัลลังก์เกิดขึ้นในฐานที่นี้ มีมาแต่ก่อนแลหรือ พระยามารก็กล่าวปฏิเสธว่าแต่ก่อนมิได้มี จึงตรัสว่า ผิดมิได้มีมาแต่ก่อน ดังฤท่านเจรจาว่าบัลลังก์บังเกิดขึ้น ในกาลบัดนี้เกิดเพราะบุญของท่านเล่า ท่านได้บำเพ็ญทานรักษาศีลเป็นดังฤ บัลลังก์จึงบังเกิดขึ้นเพื่อผล

เหตุการณ์ที่ 4 พระแม่ธรณีบีบน้ำออกจากมวยผมเพื่อเป็นสักขีพยานการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ น้ำนั้นได้ท่วมกองทัพเสนามาทำให้เกิดความระส่ำระสายจนมลายตายไปจำนวนมาก ส่วนพระยาวิสวดีมาราธิดาซึ่งช้างคิริเมขลนั้นบัดนี้อาวุธที่อยู่ในมือกลายเป็นดอกบัว	กุศลแห่งท่านได้กระทำไว้ พระยามารก็ตอบว่าเราได้บำเพ็ญทานมากมามาก บัลลังก์จึงบังเกิดขึ้นเพื่อกุศลของเรา จึงตรัสถามว่าคือผู้ใดได้รู้เห็นเป็นพยาน ว่าท่านได้บำเพ็ญทานมาแต่ก่อน พระยามารก็แลดูมารบริษัทรสอำมาปนพยานดูกาลหนหลัง หม่อมมารทั้งปวงก็ร้องรับสมอย่างครั้งก่อน จึงตรัสถามแล้วว่า ดูก่อนพระยามาร ข้อที่ท่านได้บำเพ็ญทานจนยกไว้ ก็ท่านได้กระทำสัตยาธิฐานเพื่อจะให้บัลลังก์บังเกิดขึ้นเมื่อครั้งใดเล่า แลบัลลังก์นี้ก็มีได้บังเกิดเพราะบุญของท่าน บังเกิดขึ้นเพราะบุญของอาตมา เหตุตั้งนั้นอาตมาจึงไม่อุษฐการจากบัลลังก์นี้ หนอพระชินสีห์กระทำอาการองอาจสุภาพกล้าหาญโดยยิ่ง มิได้เกรงเกรงแต่ภัยแห่งพระยามาร ...ดูก่อนมาร ซึ่งท่านว่าได้กระทำกุศลมีนานาประเภท เป็นเหตุให้บังเกิดบัลลังก์อันนี้ ยังจะมีผู้ใดรู้เห็นเป็นสักขีพยานของท่านบ้าง พระยามารก็อ้างเอาบริษัของตนว่า พยานของเราใช้แต่คนหนึ่งสองคนหาได้ คนทั้งหลายมีประมาณเท่านี้ เป็นสักขีพยานทั้งสิ้นทั้งนั้น แล้วชี้พระหัตถ์เอามารบริษัทั้งปวง ในขณะที่หม่อมมารบริษัทั้งหลายก็แข็งข้อร้องรับสมอ้างว่า ข้าพเจ้าก็เปพยาน ๆ เสียงสะท้อนสท้านปานปรุทีจะกล่มทลาย พระยามารจึงกล่าวว่าพยานของเรามากหลายก็อ้างสมลันแล้ว แลผู้ใดเปพยานของท่านเล่า. จึงตรัสตอบว่า พยานของเราอันประกอบด้วยเจตนาได้มีในที่นี้ อาตมาจะกระทำพระธรณีอันปราศจากเจตนาเปพยาน จึงตรัสโดยสารพระศาถาอรรถาธิบายความว่า รัตนบัลลังก์อันนี้บังเกิดเพื่อผลกุศลของอาตมา แลพยานอื่น ๆ ดังฤจะรู้เห็นกาลเมื่อบำเพ็ญพิริยทานบารมีบริจาคนางมัทรีเปพาทน ก็บันดาลสุชาติลัมภินาพหวาดไหว อันว่าปฐพีอันใหญ่จึงเปสักขีพยานแก่ออาตมาในกาลบัดนี้ ...จึงออกพระวาจาประกาศแก่นางพระธรณีว่า “ดูก่อนวนิดาตลนารี ตั้งแต่อาตมาบำเพ็ญพระสมมติขบารมีมาตราบเท่าถึงอัตตภาพเปพระเวสสันดรราช ได้เสียสละบุตรทานบริจาคแลสัตตสฎกมหาทาน สมณะพราหมณาจารย์ผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งจะกระทำเปสักขีพยานในที่นี้ก็มีได้มี แต่พระสุนทรนารีนี่แลรู้เห็นเปพยานอันใหญ่ยิ่ง เปนเอนท่านจึงนั่งมิได้เปพยานอาตมาในกาลบัดนี้ ในขณะที่นางพสุนทรีวนิดาก็มีอาจดำรงกายอยู่ได้ ด้วยโพธิสมภาราภาพยิ่งใหญแห่งพระมหาสัตว์ ก็อุปติบันดาลเปรูปนาริ ผุดขึ้นจากพื้นปฐพียืนประดิษฐานเฉพาะพระภักตร์พระพุทธรังกรุงราชเหมือนดจ้องประกาศกราบทูลพระกรุณาว่า “ข้าแต่พระมหาบุรุษราช ข้าพระบาททราบซึ่งสมการบารมีที่พระองค์สั่งสมอบรมบำเพ็ญมา แต่น้ำทักษิโณทกตกลงชุ่มอยู่ในเกษข้าพระพุทธเจ้า นี้ ก็มากกว่ามากประมาณมิได้ ข้าพระองค์จะปิดกระแสใสสินโธทกให้ตกไหลลงลงลงเห็นประจักษ์แก่ไณยนาในครานี้ แลนางพระธรณีก็ปิดน้ำในโมฬีแห่งตน...” “...อันว่ากระแสหลักที่ล้งไหลออกจากเกษโมลีแห่งนางวสุนทรีเปนท้ออารามหามรรณพ นองท่วมไปในประเทศที่ทั้งปวงประดุจห้องมหาสาครสมุท พระผู้เปนเจ้าพุทธรักขิตาจารย์ จึงกล่าวสารพระศาถา อรรถาธิบายความก็เหมือนนัยกล่าวแล้วแต่หลัง ครั้นนั้นหม่อมมารเสนาทั้งหลายมีอาจดำรงกายอยู่ได้ ก็ลอยไปตามกระแสน้ำประลาศนาการไปสิน ส่วนคิริเมขลคชินทรที่นั่งทรง องค์พระยาวิสวดีก็มีบาทอันพลาดมีอาจตั้งกายตรงอยู่ได้ ก็ลอยตามชลธารไปตราบเท่าถึงมหาสาคร อันว่าระเียบแห่งฉัตรวัชจามรทั้งหลาย ก็หักทบเท่าทำลายล้มลงเลื่อนกลาด แลพระยามาราธิดาซึ่งได้ทัศนากการเห็นมหัศจรรย์ดังนั้น ก็บันดาลจิตรพิศวง ครันคร้ามขามพระเดชพระคุณเปนอันมาก ...หม่อมมารทั้งหลายต่าง ๆ กระหนกตกประหมากแล้วพระเดชานุภาพแพ้วพ่าย แดกขจัดขจายหนีไปในทิศานุทิศทั้งปวงมิได้เศษ แลพระยามาราธิดาซึ่งก็กลัวพระเดชบารมีปราศจากที่พึ่งที่พำนักนี้ ซ่อนเร้นให้พันภัยทุกข์ท้อระทอสลดสังเวช จึงออกพระโอษฐ์สรรเสริญพระเดชพระคุณพระมหาบุรุษราชว่า ข้าแต่พระองค์ผู้ปฐิสาขานายยชาติเปนอุดมบุรุษราชในโลกนี้ ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายวันทนาการชูลีพร้อมด้วยทวารทั้ง ๓ คือกายาวจิมโนประนามประนตโนบทกขชยุคลบาท บุคคลผู้ใด
--	---

	ในมนุษย์โลกธาตุกับทั้งเทวโลก ที่จะปูนเปรียบประเสริฐเสมอพระองค์คงเทียมเทียบ นั้นมิได้มี พระองค์ได้ตรัสกับพระศรีสรรเพชญ์เสด็จจตุรวิสัยศาสตราจารย์ มี พระเดชพระอภิบาลอันหม่อมราชวงศ์ปราชญ์ ฉลาดในอนุสัยแห่งสรรพสัตว์โลก จะข้าม ขนนิกรเวไนยให้พ้นจตุรโศภณกันดาร บันลุ่มฟากอมฤตมหานฤพานอันเกษมสุข ปราศจากสังสารทุกข์ในครั้งนั้นแลพระยาวิสุตติมาร โภมนาการพระคุณพระมหาบุรุษ ราชด้วยจิตรประสาทเลื่อมใส ผลุศลนั้นจะตกแต่งให้ได้ตรัสแก่พระปัจเจกโพธิญาณ ในอนาคตกาลภายหน้า เมื่อพระยามารกล่าวสัมภาษนถาสรเสริญคุณพระโพธิสัตว์ แล้วก็นิวัตตนาการสู่สุฐานเทวพิภพ...” (พระปฐมสมโพธิกถา: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ ปรมานุชิตชิโนรส, 2530: น. 85-94)
--	---

ตามที่ได้กล่าวในเบื้องต้นว่า วรรณกรรมพระปฐมสมโพธิกถาน่าจะส่งอิทธิพลต่อการ
 สร้างสรรค์ทัศนศิลป์ให้แก่จิตรกรในชั้นหลังในการสร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมพุทธประวัติอันเป็น
 “ศิลปะสองทางแก่กัน” เมื่อเปรียบเทียบเนื้อหาเหตุการณ์ของศิลปกรรมทั้งสองประเภทยังเป็นการ
 ตอกย้ำสมมุติฐานดังกล่าว กล่าวคือ การเล่าเรื่องของวรรณกรรมเล่าด้วย ภาษา คือ ตัวอักษร
 ทัศนศิลป์เล่าเรื่องโดยการใช้สี แสง ผ่านองค์ประกอบศิลป์และโครงสร้างภาพ การเล่าเรื่องพุทธ
 ประวัติทั้งวรรณกรรมและจิตรกรรมต่างมีเนื้อหาเหตุการณ์เหมือนกันทุกประการ ประกอบด้วย 4
 เหตุการณ์ (ดังตารางเปรียบเทียบ)

ลักษณะร่วมของศิลปกรรมทั้งสองประเภท คือ การมุ่งนำเสนอเรื่องราวพุทธประวัติ ที่มีตัว
 ละครหลัก คือ พระสิทธัตถะโพธิสัตว์ พระยาวิสุตติมาร วนิดาตลนารี (นางธรรณี) และ กองทัพมาร
 โครงเรื่องเป็นความขัดแย้งระหว่างพระมหาสัตว์กับพญามาร ที่พญามารต้องการขัดขวางการบรรลุ
 พระโพธิญาณ จึงอ้างเหตุแห่งโพธิบัลลังก์ พระมหาสัตว์จึงอ้างนางธรรณีเป็นพยานแห่งความชอบ
 ธรรมของการบำเพ็ญบารมี จึงบีบบังคับที่พระมหาสัตว์ได้บำเพ็ญทานบารมีในอดีตชาติจากมวยผม
 เป็นปริมาณน้ำมหาศาลท่วมกองทัพมาร ทำให้พญามารยอมรับความพ่ายแพ้แล้วหนีไป ส่วนฉาก
 คือ บริเวณแวดล้อมรัตนบัลลังก์ใต้ต้นโพธิ์ มีศาสตราวุธและการจำแลงร่างของกองทัพมารทำให้เกิด
 บรรยากาศความน่าสะพรึงกลัว

ข้อแตกต่างอันเกิดจากลักษณะเฉพาะของศิลปะแต่ละประเภท พระปฐมสมโพธิกถาเป็น
 งานเขียนที่ใช้ตัวอักษรในการเล่าเรื่อง พรรณนาเหตุการณ์ด้วยถ้อยคำโวหาร มีพื้นที่ในการพรรณนา
 โดยเฉพาะให้เห็นอารมณ์ความรู้สึกที่สงบมั่นคงของพระมหาสัตว์ ความโกรธริษยาจิตของพญามาร
 ความดุคันทนกล้าของกองทัพเสนามารที่จำแลงตนหลากหลายพรรณ พร้อมสรรพพานอาวุธอัน
 น่าสยดสยอง นอกจากนั้นยังมีบทสนทนาระหว่างพระมหาสัตว์กับพญามาร และนางพระธรรณี ซึ่ง
 สิ่งทีกล่าวเป็นลักษณะเฉพาะของงานวรรณกรรม ที่ไม่ปรากฏในงานจิตรกรรม แต่การใช้โครงสร้าง
 ภาพในการลำดับเรื่องเหตุการณ์ที่แบ่งเป็น 4 อนุภาค ลำดับตั้งแต่ด้วยซ้ายมือที่ พญามารกริธาทัพ
 มาเผชิญพระมหาสัตว์ โดยลำดับตามที่ได้กล่าวแล้วนั้น นับเป็นความชาญฉลาดของจิตรกร การใช้
 โครงสร้างภาพเล่าเรื่องด้วยสีแสงและฉากต่างๆ สื่ออารมณ์ได้ในรูปแบบของงานทัศนศิลป์ ได้แก่
 ความน่ากลัวของกองทัพมาร ความสงบนิ่งไม่หวั่นไหวของพระมหาสัตว์ และการจลลของกองทัพ
 มารที่ถูกน้ำท่วม ตลอดจนสัญลักษณ์ที่พญามารถือดอกมบัวแทนดาบในตอนต้นสื่อถึงการยอมแพ้

อย่างบูชา นับเป็นลักษณะเฉพาะทางศิลปกรรมที่ทำให้เกิดความซาบซึ้งจากการเล่าเรื่องที่ได้อรรถรสและจินตภาพต่างกัน แต่สามารถรับรู้เนื้อหาเหตุการณ์เดียวกัน คือ พุทธประวัติ ตอน ฃญุมาร

2. ลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร

ลักษณะเด่นของภาพจิตรกรรมฝาผนังถือเป็นจุดดึงดูดสำคัญที่ทำให้เกิดความสนใจภายในวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร อีกทั้งยังเป็นแหล่งเรียนรู้ศิลปะงานวิจิตรศิลป์ที่สวยงาม และทรงคุณค่า จากการศึกษาพบว่า เมื่อเข้ามาในพระอุโบสถสิ่งแรกที่นักท่องเที่ยวทำ คือ การเข้าไปไหว้สักการะพระประธาน พระพุทธรูปทองเหลืองปางมารวิชัยประดิษฐานอยู่เหนือรัตนบัลลังก์ จากนั้นจึงเริ่มชมภาพจิตรกรรมฝาผนังทั้ง 14 ภาพ จากการสัมภาษณ์นักท่องเที่ยวจำนวน 20 คน นักท่องเที่ยวให้ความสนใจภาพต่างๆ จำนวนมี 10 ภาพ เรียงลำดับดังตารางต่อไปนี้

ลำดับ	ภาพ	จำนวนคน
1	ฃญุมาร	4
2	ประสูติ	3
3	เปื้อน่าย ออกผนวช	3
4	ปฐมเทศนา	2
5	ยมกปาฏิหาริย์	2
6	ออกผนวชบรรพชาอุปสมบท	1
7	บำเพ็ญทุกรกิริยา	1
8	พระนางสุชาดาถวายข้าวมธุปายาส	1
9	โปรดพุทธมารดา	1
10	ปรินิพพาน	1

ภาพฃญุมาร เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังที่นักท่องเที่ยวชื่นชอบมากที่สุดมีจำนวน 4 ท่าน โดยภาพฃญุมารประดับอยู่ช่องประตูที่ 7 ฝั่งซ้ายมือทางด้านหน้าของประธาน ซึ่งเป็นภาพพระโพธิสัตว์ประทับอยู่บนรัตนบัลลังก์ในท่าปางมารวิชัย ด้านล่างมีพระแม่ธรณีกำลังปีบมวยผมอยู่ใต้รัตนบัลลังก์ ด้านบนเป็นเหล่า เทวดาตกใจหนีกองทัพนาร ด้านซ้ายเป็นพญามารที่ยกพลเข้ามาจะทำร้ายพระโพธิสัตว์ และด้านขวาเป็นเหล่ามารที่โดนน้ำจากมวยผมพระแม่ธรณีพัดให้จมหายไป

นอกจากนั้น ภาพฃญุมารยังเป็นภาพที่แสดงให้เห็นถึงความอดทนของพระโพธิสัตว์ ถึงแม้จะมีหมู่มารมากอยขัดขวางแต่พระโพธิสัตว์ก็ไม่ได้รู้สึกหวั่นไหวหรือหวาดกลัวกับเหตุการณ์หน้าพระพักตร์เลย ซึ่งภาพฃญุมารยังมีความสวยงามดูมีพลังดึงดูดอย่างมาก อาจเป็นเพราะมีการสื่อความหมายออกมาเพียงแค่นี้เป็นภาพเดียวที่ไม่ปรากฏภาพการแบ่งย่อยเรื่องราวหรือเหตุการณ์ออกเหมือนกับภาพจิตรกรรมฝาผนังภาพอื่น การที่เอาพระหัตถ์ชี้ลงพื้นดินก็ถือเป็นความรู้ใหม่ที่ได้รับเช่นกันว่าเป็นการเชิญพระแม่ธรณีมาเป็นพยาน สำหรับยืนยันการบำเพ็ญภาวนาของพระพุทธองค์และช่วยขับไล่หมู่มาร

การจัดวางองค์ประกอบของภาพจิตรกรรมฝาผนังปางฃญุมารแสดงให้เห็นถึงความสมดุล มีความเป็นศูนย์กลางและยังมีลวดลายต่างๆ ทั้งคน สัตว์ ยักษ์ มาร และเทวดา มีลวดลายสื่อ

ถึงความเป็นไทยได้อย่างชัดเจนผ่านลายเส้นที่วาดออกมา และที่สำคัญการสื่อความหมายของภาพนี้ โดยยังปรากฏแง่คิดเกี่ยวกับเรื่องความอดทน เปรียบภาพเหล่ามารเป็นอุปสรรค พระโพธิสัตว์สามารถอดทนต่อสิ่งชั่วร้ายทั้งปวง นอกจากนั้น ภาพดังกล่าวยังมีการอธิบายเรื่องราวการผจญมารของพระโพธิสัตว์ได้อย่างดี กล่าวคือ สามารถอธิบายเรื่องราวผ่านภาพจิตรกรรมฝาผนังโดยไม่ปรากฏตัวอักษรมาอธิบายแต่ใช้ภาพที่วิจิตรงดงามเพื่อสื่อเหตุการณ์ หรือเรื่องราวออกมา ตั้งแต่เหล่าเทวดามาเฝ้าแต่ต้องหลบหนี เพราะถูกพญามารมาผจญ ตลอดจนพระแม่ธรณีมาบีบน้ำจากมวยผมเพื่อขับไล่กองทัพมาร ภาพดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดเนื้อหาจิตรกรรมที่ว่า จิตรกรรมไทยในอดีตเปรียบเป็นการบันทึกองค์ความรู้ทางพุทธศาสนา และเครื่องมือสำหรับเผยแพร่ความรู้ในหมู่พระภิกษุ รวมทั้งเป็นสื่อสำหรับสั่งสอนชาวบ้านให้เข้าใจในหลักคำสอนและปฏิบัติตนอยู่ในกรอบของความดีตามความเชื่อในพุทธศาสนา (ดวงกมล บุญแก้วสุข, 2563:34-43) คือ ธรรมะย่อมชนะอธรรม

3. องค์ความรู้ด้านจิตรกรรมพุทธประวัติสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม

ประเทศไทยมีศิลปะประจำชาติที่เรียกว่า ศิลปะไทย อันเป็นผลงานการสร้างสรรคศิลปะที่บรรพบุรุษได้เลือกเอารูปแบบ เนื้อหา อุดมคติ วัสดุและวิธีการที่เหมาะสมกับบริบทนิยม และสภาพแวดล้อมทั้งปวงของคนไทยมาเป็นแรงบันดาลใจในการสร้างสรรค์ปรากฏออกมาในรูปแบบของงานจิตรกรรมไทย ประติมากรรมไทยและสถาปัตยกรรมไทย (ศิริชัย พุ่มมาก, 2548) วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารเป็นพระอารามหลวงชั้นโท พระอุโบสถ มีพระประธานเป็นพระพุทธรูปทองเหลืองปางมารวิชัยประดิษฐานอยู่เหนือรัตนบัลลังก์ มีเศวตฉัตร 7 ชั้น มีพระอัครสาวกซ้ายขวา และมีภาพจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถทั้งหมดแบ่งออกเป็น 14 ช่องประดับอยู่ตรงช่องประตู 2 ช่อง และช่องหน้าต่างอีก 12 ช่อง เป็นเรื่องราวเหตุการณ์ต่างๆ ของพระโพธิสัตว์ตั้งแต่ประสูติ ตรัสรู้ และปรินิพพาน ข้างบนภาพพุทธประวัติมีภาพวาดประดับกระจกเป็นเรื่องราวตำนาน การสร้างพระแก้วมรกตทั้งหมดนี้เป็นเป็นการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่มีคุณค่ามาก โดยเฉพาะภาพจิตรกรรมฝาผนังพุทธประวัติ สำหรับชาวพุทธถือว่ามีความสำคัญอย่างยิ่ง เป็นไปตามแนวคิดของบุญยสฤงฆ์ อเนกสุข (2558:17-19) ที่ว่า การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมีวัตถุประสงค์เพื่อชมหรือสัมผัสศิลปวัฒนธรรมแขนงต่าง ๆ ซึ่งเป็นการท่องเที่ยวที่ให้ความรู้เกี่ยวกับวิถีชีวิต และความงดงามของศิลปวัฒนธรรม ได้แก่ สถาปัตยกรรม จิตรกรรม ภาษา และวรรณกรรม หัตถกรรม นาฏศิลป์และดนตรี ฯลฯ ที่แสดงถึงความเจริญรุ่งเรืองในการดำเนินชีวิตของบุคคลในแต่ละยุคสมัย

การสัมภาษณ์นักท่องเที่ยววัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร นอกจากจะมาไหว้พระพุทธรูปทองเหลืองปางมารวิชัยแล้ว ยังต้องการมาชมภาพจิตรกรรมฝาผนังด้วยเช่นกัน ทั้งคนที่มีความรู้และไม่มีความรู้เกี่ยวกับภาพจิตรกรรมพอได้ชมภาพจิตรกรรมก็รู้สึกประทับใจ ดังนั้นหากวัดมีมัคคุเทศก์ หรือมีการฝึกนักเรียนจากโรงเรียนที่อยู่ใกล้วัด คือ โรงเรียนวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารมานำท่องเที่ยวในลักษณะการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม โดยมีการให้ความรู้เกี่ยวกับประวัติการสร้างวัด ภาพจิตรกรรม หรือเจ้าหน้าที่ในวัดเป็นคนนำท่องเที่ยว เชื่อว่าจะนำไปสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ประสบความสำเร็จ เพราะภาพจิตรกรรมมีความโดดเด่นสวยงามและมีเหตุการณ์ที่

สำคัญมากในพุทธประวัติครบทุกเหตุการณ์ และมีความโดดเด่นในเรื่องตำแหน่งการจัดวางอย่างลงตัว อีกทั้งยังเป็นการเผยแพร่พุทธประวัติและชื่อเสียงของวัดในเชิงการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมได้อีกทางหนึ่งด้วย รวมทั้งทำให้นักท่องเที่ยวหรือผู้เข้ามาชมภาพจิตรกรรมฝาผนังตระหนักถึงคุณค่าของศิลปกรรมและเกิดพุทธิปัญญา

ภาพจิตรกรรมเป็นการเสพด้วยสายตาทำให้รับรู้และเข้าใจเรื่องราวของพุทธประวัติมากยิ่งขึ้น นอกจากการที่เรารับรู้จากพระเทศน์หรือจากการอ่านในตำราต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง แต่เป็นการสอนเรื่องราวพุทธประวัติโดยการใช้ภาพจิตรกรรม และที่โดดเด่นที่สุดคือจิตรกรได้นำเหตุการณ์พุทธประวัติมาย่อรวมอยู่ในช่องประตูและช่องหน้าต่างทั้งหมด 14 ช่อง ซึ่งเป็นจุดเด่นและจุดขายสำคัญของวัด แม้แต่มีคฤหัสถ์ก็นำเที่ยวที่พานักท่องเที่ยวมาเที่ยวชมวัด อาจจะเข้าใจบ้างหรือไม่เข้าใจบ้าง แต่โดยพื้นฐานแล้วย่อมมีความเข้าใจเหตุการณ์ของพุทธประวัติ โดยเฉพาะเหตุการณ์ในภาพจิตรกรรมทั้ง 10 ภาพ เพราะเป็นเรื่องที่ใกล้ตัว คือ การทำความดี การให้ทานต่างๆ ทำให้เกิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่ส่งผลให้คนตระหนักในคุณค่าและความสำคัญของภาพจิตรกรรมของวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร เป็นไปตามแนวคิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมมีประโยชน์ทั้งต่อชุมชน สังคม และประเทศชาติ ทำให้เกิดการร่วมอนุรักษ์และ สืบทอดวัฒนธรรมที่มีคุณค่าต่อชาติ ได้แก่ ขนบธรรมเนียมประเพณี มรดกทางวัฒนธรรม โบสถ์ วัด วัง งานเทศกาล มีประโยชน์ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมต่อชุมชน สังคม และประเทศ มีความตระหนักในคุณค่าของวัฒนธรรมชุมชน แล้วนำไปสู่การร่วมอนุรักษ์และสืบทอดวัฒนธรรมชุมชนให้คงอยู่ต่อไป (นิธิภัทร บาลศิริ, 2559:34)

อภิปรายผล

จากการวิจัยพระปฐมสมโพธิกถา: การเปรียบเทียบความสัมพันธ์ระหว่างวรรณกรรมพุทธประวัติกับจิตรกรรมฝาผนังวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหารสู่การท่องเที่ยวเชิง มีประเด็นที่สามารถอภิปรายผลได้ดังนี้

การสร้างสรรคงานจิตรกรรมพุทธประวัติวัดหงส์รัตนารามนั้นมีเหตุการณ์ตรงกับวรรณกรรมพระปฐมสมโพธิกถา ต่างกันตรงรูปแบบการนำเสนอตามลักษณะเฉพาะของศิลปกรรมเท่านั้น และน่าจะเป็นอิทธิพลของศิลปะที่สื่อนำทางกัน อันนำไปสู่การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมสอดคล้อง ตามที่ บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา (2548: 287) กล่าวว่า การท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมจะต้องเป็นการท่องเที่ยวในลักษณะที่ให้ความสำคัญกับประวัติศาสตร์ โบราณสถาน ศิลปวัฒนธรรมและประเพณี โดยยึดหลักที่ว่าต้องอนุรักษ์ทรัพยากรท่องเที่ยวทางวัฒนธรรมไว้ให้ได้ดีที่สุด เพื่อสามารถสืบทอดถึงอนุชนรุ่นหลัง วัดหงส์รัตนารามเป็นศาสนสถานที่มีการท่องเที่ยวที่หลากหลาย ได้แก่ พระอุโบสถ สระน้ำมนต์ และศาลพระเจ้าตากสิน ภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถเป็นทรัพยากรทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่ควรค่าแก่การอนุรักษ์ให้ชนรุ่นหลังและนักท่องเที่ยวชาวไทยและชาวต่างชาติได้มาเที่ยวชม เนื่องจากวัดหงส์รัตนารามอยู่ใกล้สถานีรถไฟใต้ดิน สถานีอิสรภาพ และที่สำคัญสถานีนี้นับว่ารูปทรงของวัดไปเป็นสัญลักษณ์ประจำสถานี

นอกจากนั้นการท่องเที่ยวประเภทนี้จะต้องยึดหลักที่ว่าต้องเป็นจุดดึงดูดนักท่องเที่ยวที่ต้องการศึกษาความแตกต่างทางด้านสังคมและวัฒนธรรมอันหลากหลาย และจะต้องเป็นการท่องเที่ยวในลักษณะที่ทำให้ความรู้แก่ผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายทั้งนักท่องเที่ยว ผู้ดูแลแหล่งท่องเที่ยว ผู้ประกอบการธุรกิจท่องเที่ยวและประชาชนในท้องถิ่น โดยยึดหลักที่ว่าต้องให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องได้รับความรู้และประสบการณ์จากการท่องเที่ยว ประเด็นนี้สำคัญมาก ทางวัดควรมีพระวิทยากรหรือผู้ดูแลพระอุโบสถที่มีความรู้ทางด้านวรรณกรรมพระปฐมสมโพธิกถาและความเข้าใจการสื่อความหมายเหตุการณ์พุทธประวัติของภาพจิตรกรรมของวัดหงส์รัตนาราม เพื่อให้นักท่องเที่ยวได้รับความรู้ ความเข้าใจ รวมทั้งเกิดความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนาจากรับรู้พุทธประวัติจากภาพจิตรกรรม ตลอดจนสถานศึกษาที่อยู่ในพื้นที่บริการวิชาการควรตระหนักและให้ความสำคัญอาจจะนำองค์ความรู้เกี่ยวกับการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของวัดหงส์รัตนารามบรรจุไว้เป็นส่วนหนึ่งของหลักสูตรหรือให้ทุนสนับสนุนการวิจัย เพื่อเป็นการเผยแพร่ประชาสัมพันธ์และงานวิจัยสามารถนำไปให้ผู้มีส่วนได้ส่วนเสียได้ใช้ประโยชน์ต่อไป

จิตรกรรมวัดหงส์รัตนารามในมุมมองวัฒนธรรมทางสายตา สมเกียรติ ตั้งนโม (2549: คำนำ) กล่าวว่า วัฒนธรรมทางสายตา คือ วัฒนธรรมภาพที่ได้เข้ามาแทนที่วัฒนธรรมตัวหนังสือ พระปฐมสมโพธิกถาเป็นวรรณกรรมในวัฒนธรรมการอ่านหรือการฟัง ได้แปรรูปเรื่องราวเหตุการณ์มาเป็นภาพจิตรกรรมพุทธประวัติกลายเป็นวัฒนธรรมทางสายตา ซึ่งมีหัวใจสำคัญคือเป็นการทำความเข้าใจว่า ภาพต่างๆ ที่เราพบเห็นอยู่นั้น ถูกมองและเรียนรู้อย่างไร อะไรบ้างคือความหมายที่บรรดาผู้ดูทั้งหลายค้นพบในภาพเหล่านั้น จากการสัมภาษณ์นักท่องเที่ยวเมื่อชมภาพ ตอน ผจญมาร นอกจากเป็นการผลิตซ้ำหรือฟื้นฟูองค์ความรู้ที่ได้เรียนวิชาพุทธประวัติ ตามหลักสูตรบังคับสมัยมัธยมแล้ว ยังรับรู้การสื่อความหมายถึง ชั้นธรรม บารมีธรรมต่างๆ ที่พระโพธิสัตว์ใช้ในการผจญมาร ตลอดจนสัมผัสถึงความสงบร่มเย็น และมั่นใจในธรรมะที่ย่อมชนะอธรรม นำไปสู่ความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดที่ว่าวัฒนธรรมทางสายตาได้นำไปผูกกับเหตุการณ์ต่าง ๆ ทางสายตา ที่ซึ่งข้อมูลความหมาย หรือความพอใจ ได้รับการค้นหาโดยผู้บริโภค สำหรับเรื่องการวิจารณ์นั้น จะคำนึงถึงเกี่ยวกับความสำคัญของภาพ องค์ประกอบต่างๆ ทางด้านรูปแบบของภาพ และการทำให้สมบูรณ์ถึงที่สุดของผลงานนั้น โดยการยอมรับทางวัฒนธรรม (สมเกียรติ ตั้งนโม 2549: น.16-17) บางคนอาจจะตีความว่าภาพจิตรกรรมวัดหงส์รัตนารามเป็นวัฒนธรรมทางสายตาเชิงครอบงำหรือบังคับให้รับรู้เรื่องราวของพระโพธิสัตว์ โดยการกำหนดเนื้อหาเป็นลำดับตามช่องหน้าต่างหรือประตูอย่างมีโครงสร้างทางศิลปะ เมื่อนักท่องเที่ยวมองไปทางใดก็ได้ย่อมต้องพบภาพต่าง ๆ แต่ในทางตรงข้ามเหตุผลหลักของการสร้างสรรค์ภาพจิตรกรรมตามชนบทไทย เพื่อเป็นการเผยแพร่พุทธประวัติในเขตพุทธสถานโดยใช้วัฒนธรรมทางสายตาเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้ โดยไม่มีการบังคับใครให้ชม หากใครต้องการเสพศิลปะจนนำไปสู่การรับรู้เรื่องราวทางพุทธศาสนาก็สามารถชมได้อย่างเสรี หากใครไม่สนใจชมก็ไม่มีกฎหรือบทลงโทษใด ๆ เหมือนพระพุทธศาสนาที่ให้เสรีภาพในการนับถือโดยไม่บีบบังคับใด ๆ ทั้งสิ้น

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษา

เรื่องราวพุทธประวัติของพุทธศาสนาได้รับการเล่าผ่านวรรณกรรมปฐมสมโพธิกถา ซึ่งเป็นวัฒนธรรมของการอ่านผ่านตัวอักษร แล้วได้มีพลวัตปรับเปลี่ยนรูปแบบการเล่าสู่วัฒนธรรมทางสายตาผ่านจิตรกรรมฝาผนัง วัดหงส์รัตนาราม โดยส่งอิทธิพลต่อการสร้างสรรค์เนื้อหาเหตุการณ์เหมือนกันทุกประการ แตกต่างกันในเรื่องรายละเอียด กล่าวคือ พื้นที่วรรณกรรมสามารถพรรณนาด้วยถ้อยคำโวหารได้อย่างละเอียด ส่วนทัศนศิลป์นำเสนอเหตุการณ์สื่อสารอารมณ์ความรู้สึกได้ครบถ้วนตามลักษณะเฉพาะแต่ไม่ละเอียดเท่าวรรณกรรม ความโดดเด่นของภาพจิตรกรรมจำนวน 14 ช่องภาพ เล่าเรื่องราวตั้งแต่ประสูติจนเสด็จดับขันธปรินิพพาน มีการวางตำแหน่งเนื้อหาของภาพได้อย่างเหมาะสม การวางโครงสร้างรูปแบบเนื้อหาเป็นอนุภาคเหตุการณ์ต่าง ๆ เป็นลำดับ ลักษณะเด่นดังกล่าวทำให้เกิดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม นักท่องเที่ยวสามารถเดินชมภาพจิตรกรรมรอบผนังพระอุโบสถ สามารถรับรู้เหตุการณ์เรื่องราวพุทธประวัติ จนนำไปสู่การพัฒนาความคิด ยกระดับจิตใจ ตระหนักและเห็นคุณค่าตามประสบการณ์ในระดับปัจเจก

เอกสารอ้างอิง

- กรมการศาสนา กระทรวงวัฒนธรรม. (2551). *พระอารามหลวงเล่ม 1*. กรุงเทพฯ: สหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- ดวงกมล บุญแก้วสุข. (2563). *ศิลปะในประเทศไทย (ฉบับพื้นฐาน)*. นครปฐม: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นิติภัทร บาลศิริ. (2559). “การจัดการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมแบบมีส่วนร่วมเพื่อการอนุรักษ์และสืบทอดวิถีชีวิต ภูมิปัญญาท้องถิ่น และอัตลักษณ์ชุมชนมอญบางกระบือ เขตบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏธนบุรี.
- บุญเลิศ จิตตั้งวัฒนา. (2548). *การพัฒนาการท่องเที่ยวแบบยั่งยืน*. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิชาการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย.
- บุญยสฤษฎ์ อเนกสุข. (2558). *ยล เยี่ยม เยือน เห้ย! แนวคิดและทฤษฎีว่าด้วยการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรม*. พิษณุโลก: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล.. (2522). *วิเคราะห์วรรณคดี*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ปรมาณูชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. (2530). *ปฐมสมโพธิกถา*. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- พวงหรีดดิจิทัล. (2563). วัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร. สืบค้น 12 เมษายน 2565, จาก <https://wreathdigital.com>
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2541). *พจนานุกรมศัพท์ศิลปะ อังกฤษ-ไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน*. กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.

- ศิลปากร,กรม.กองโบราณคดี. (2533). *จิตรกรรมไทยประเพณี*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย.
- ศิริชัย พุ่มมาก. (2548). *องค์ความรู้จากลักษณะจิตรกรรมประเพณีไทยสู่การเดินทางแห่งการสร้างสรรค์ศิลปะของศิริชัย พุ่มมาก พ.ศ. 2548 – ปัจจุบัน*. สืบค้น 8 พฤศจิกายน. จาก <http://finearts.pn.psu.ac.th/article/2558/sirichai1>.
- สมเกียรติ ตันโนโม. (2549). *มองหาเรื่อง: วัฒนธรรมทางสายตา*. มหาสารคาม: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- สมภาพ จงจิตต์โพธา. (2554). *องค์ประกอบศิลป์*. กรุงเทพฯ: วาดศิลป์.
- สุพัฒน์ สุตธรรม, พระครู.(2565). พระภิกษุวัดหงส์รัตนารามราชวรวิหาร. สัมภาษณ์ 24 มีนาคม.